

Defiant Discourse: Speech and Action in Grassroots Activism.

Tamar Katriel. Routledge, 2020. 201 pages.

זוהר קמפף*

ספר חדש של תמר כתריאל הוא אירוע חשוב ומשמת. כל אחד מספריה הקודמים חשף בפני הקורא, בניתוח החד והמבריק הייחודי לה, טפח גלוי אך בלתי נראה של סגנון התקשורת הישראלי. ספרה האחרון, על שיח ההתרסה של פעילי שלום בישראל נגד הכיבוש, חושף בפנינו את התפיסה התרבותית של ישראלים בנוגע לכוחה של השפה ליצור שינוי חברתי ופוליטי. מעבר לתרומתו הגדולה להבנת הקשר בין מילים למעשים ולמגוון עולמות ידע עדכניים - תקשורת ואקטיביזם, עדות ועדות מתווכת, זיכרון פוליטי ותרבותי, אתנוגרפיה ושיח התקשורת ועוד - הספר כולל תרומה פדגוגית יוצאת דופן המוענקת לנו בקול אישי, שמעולם לא היה רם וצלול כל כך.

הספר חשוב כי הוא מציג את המחאה כחיונית לקיומה של דמוקרטיה ואת ההתרסה כמהותית לכינונה של חברה שוויונית והוגנת. ההיגיון המניע טיעון זה הוא שהשייכות לקהילה אזרחית במדינה דמוקרטית מבוססת בראש ובראשונה על מחויבות לערכים מוסריים - לא ערכים מוסריים יחסיים, אלא כאלה החיוניים ליצירתה של "חברה הגונה", כזו ש"מוסדותיה אינם משפילים בני אדם" (Margalit, 1996, p. 1).¹ כל ביטוי סמלי של התנגדות לכוחות המערערים על כינונה של חברה הגונה הוא למעשה מחאה דמוקרטית הצומחת מתוך שייכות לקהילה. המחאה, ההתנגדות לזרם המרכזי והדיבור המתריס מול השלטון - ולעיתים קרובות גם מול עריצות הרוב - מובילים לאתגר אזרחי לא פשוט: מציאת איזון בין ערעור על המדיניות המפלה לבין ציות לכללי המשחק הדמוקרטי. השיח המתריס המוצג בספרה של כתריאל מקפל בתוכו את האיזון הדרוש, שכן הוא "מחווה כפולה" של אי־קונפורמיות מוגבלת או סולידריות א־קונפורמית (Limited non-conformity or non-conforming solidarity). הטיעון המורכב והמדויק לגבי הצורך במחאה כנגד האיום על ערכי החברה הופך את הספר

* פרופ' זוהר קמפף, המחלקה לתקשורת ועיתונאות, האוניברסיטה העברית. zohar.kampf@mail.huji.ac.il

kampf@mail.huji.ac.il

לטקסט חובה בחינוך לדמוקרטיה. הסיכוי שמשרד החינוך בישראל של ימינו יכליל אותו בתוכנית הלימודים אומנם קלוש, אבל עצם נוכחותו על מדף הספרים הישראלי (וכאן אני קורא למוציאים לאור להרים את הכפפה ולתרגם אותו לעברית) מעוררת תקווה.

מעבר לחשיבות הפדגוגית, יש לספר תרומה מכרעת למגוון תחומי דעת; המרכזי שבהם הוא הקשר בין מילים למעשים (Speech-action nexus). שאלת הקשר בין דיבור לעשייה, וההשלכות של קשר זה - שפעמים רבות מבטלות בשיח הפוליטי המקומי באמצעות גרסאות שונות של הביטוי "כולם מדברים, אנחנו עושים" - עומדות במרכזו של דיון רב שנים בתחומי הפילוסופיה של השפה ושיח התקשורת. הבחירה של כתריאל לנתח את שיח פעילי השלום בישראל היא לפיכך מתבקשת מבחינת הקשר שבין דיבורים (התרסה), מעשים (החלופות למופעי ההתרסה הסמליים) ושינוי פוליטי (סיום הכיבוש). לאורך ששת פרקי הספר נחשפת לעינינו התפיסה התרבותית של פעילי השלום הישראלים ביחס לכוחה של השפה. תפיסה זו היא תוספת חיונית להבחנות הקיימות באשר לכוחן של מילים: כוחה המאגי של השפה (קשר בלתי אמצעי בין מילים לשינוי חברתי); כוחה התודעתי של השפה (התיווך הקוגניטיבי והרגשי בין מילים לשינוי חברתי); וכוחה החברתי של השפה (תיווך של חוזה חברתי מוסכם בין מילים לשינוי חברתי).

כפי שכתריאל מראה, היחס בישראל לכוחה של השפה הוא דו־ערכי. מצד אחד, הדיבור, במיוחד בהקשר האקטיביסטי, מצוי תחת ענן כבד של חשדנות. חוסר האמון בכוחה של השפה לחולל שינוי חברתי הוא תוצר של אתוס המעשים בישראל, המעדיף את הפעולה הלא מילולית על המילולית ואת הדיבור הישיר על העקיף. ברמה הפוליטית, אתוס המעשים הוא זה שקובע עובדות בשטח (בניית התנחלויות), שביחס אליהן העוצמה של המלל היא רפה (פרסום עצומות) וחסרה מרכיב של הקרבה עצמית (בהשוואה לסיכון הכרוך במחאה אלימה). מצד שני, כפי שמתגלה לאורך פרקי הספר, הרטוריקה של המחאה נתפסת כבעלת ערך. הן פעילי השלום והן תומכי הכיבוש רואים בדיבור פעולה של ממש. לפי תפיסת התומכים בכיבוש הדיבור הוא מעשה המערער על הלכידות החברתית ועל מעמדה הבין־לאומי של ישראל, ולפי תפיסת פעילי השלום הוא חובה מוסרית. הדיבור חושף עוולות, מעלה את המודעות לנזקי הכיבוש ומגייס תומכים לפעילויות המחאה. הדו־ערכיות הזו ניכרת גם ביחס לעדויות של חברי הארגון "שוברים שתיקה". בטווח הקצר העדויות כשלו בניסיון לנפץ את חומת האדישות של הישראלים, אבל הפעילים חדורי אמונה כי החשיפה של עוולות מוסריות תיצור שינוי בטווח הארוך. לדעתם הדיבור המתריס הוא כמו זרם מים המעצב את צורתו של חלוק

נחל, לאט אך בנחישות. בטווח הארוך יש למילה הכתובה גם ערך ארכיוני. העדויות והווידויים משמרים את הזיכרון של עוולות הכיבוש ולא מאפשרים למחוק את קיומן.

הרעיונות הללו נפרשים על פני ששת פרקי הספר. שני הפרקים הראשונים מציגים בפני הקורא את הבסיס התאורטי לדיון (פרק המבוא) ומספקים רקע על הסכסוך הישראלי-פלסטיני - החיוני עבור הקורא הלא ישראלי - מנקודת מבטם של פעילי השלום (Contextualizing the Study). פרקי המבוא ממצבים את כתריאל כאתנוגרפית בזירת ארגוני המחאה בישראל ודנים בקשרים המסועפים שבין מילים למעשים. בעוד המתח בין השניים הוא בעל מאפיינים אוניברסליים, הוא מתבטא באופנים תלויי תרבות שמעוצבים דרך "אידאולוגיית השפה" הייחודית לקהילת הדיבור הישראלית. "אידאולוגיית השפה" היא זו שקובעת מה יכולה השפה לשנות במציאות הפוליטית ומה נמצא מחוץ לתחום יכולתה.

פרק המבוא כולל גם הגדרה לשיח מתריס לא אלים: "פעילות שיח מורכבת המאתגרת את הזרם המרכזי בחברה דרך הבעת עמדות אופוזיציוניות בידי קבוצות מאורגנות [...] פעילות השיח יוצרת סוגות ופלטפורמות ייחודיות להבעת ההתרסה" (עמ' 1, 15). הגדרה זו מלווה את הדיון בשלושת הפרקים האמפיריים, שבהם נבחנים הטיעונים התאורטיים באמצעות מופעים פומביים של שיח ההתרסה: עצומות ומכתבי סרבנות (פרק 3: Proclaiming Dissent), עדויות ווידויים של חברי "שוברים שתיקה" (פרק 4: Witnessing) והנמקות לשימוש בשיח מתריס (פרק 5: Accounting for Dissent). כל אחד מהמופעים הפומביים הללו זוכה לפרק נפרד שבו מתוארת העוצמה שמייחסים לו פעילי השלום.

פרסומים של עצומות התנגדות ומכתבי סרבנות קולקטיביים הם רגעים טקסיים שבהם המצפון של יחידים הופך למעשה ציבורי ופוליטי באמצעות טקסט ההתרסה. ההכרזות הללו ממצבות את הפעילים בעמדה לעומתית והשתייכותית כאחד ביחס לעמדת הרוב. הן מביעות מחויבות לערכים המוסריים שלדעת הסרבן הסלקטיבי חיוניים לשלטון דמוקרטי, ובד בבד מאזנות בין ההתנגדות לפעולות לא מוסריות לבין ציות לכללי המשחק הדמוקרטיים (סולידריות א־קונפורמית).

עדויות הן סיפורים ההופכים חוויה אישית אותנטית למעשה פוליטי, נרטיבים של מציאות שאינה מוכרת לנמען ומחייבת תיקון. עוצמת העדויות של חברי "שוברים שתיקה" נובעת מהדיווח העובדתי לצד הצגת החוויות האישיות של העדים מתקופת שירותם הצבאי. האותנטיות של חוויותיהם והדיבור חסר המורא מול עוצמת הרוב ובעלי הסמכות הופכים את העדויות למעשה אמיץ של אמירת אמת (Parrhesia). העדויות, לפיכך, מבטאות את התפקוד הביצועי של השפה במובן הרדיקלי ביותר -

טרנספורמציה מוסרית של המוען, שאינה מניחה לנמען להתעלם ממה שמתרחש בסביבתו הפוליטית.

ההנמקות לשימוש בשיח המתריס מזמנות את הנמענים לדיון ציבורי בהשלכות המציאות הבעייתית. הניתוח שלהן מבוסס על הקלטות שבהן הפעילים מסבירים מדוע החליטו לשבור שתיקה ועונים לביקורת שמוטחת בהם. שאיפה לתיקון עצמי, הזכות לדווח, מילוי חובה מוסרית, ערעור על הנורמליות של הכיבוש ותקווה לשכנע את הציבור בישראל לקבל אחריות על עוולות הכיבוש - אלה חלק מההנמקות שמציעים פעילי השלום למופעי ההתרסה.

הפרק השישי והאחרון בספר מציג את המסקנות שהצטברו לאורכו ביחס לתפיסה התרבותית של כוח השפה. את עיקרי המתח הזה הצגתי בתחילת הסקירה וכאן ארחיב על המהלך יוצא הדופן שכתריאל עושה ממש בעמודים האחרונים של הספר. היא אינה מסתפקת בהצבעה על עקביות בין מילים למעשים כתכונה חיונית לביצועיות, אלא גם מזכירה שלתוכן המיוצג יש ערך בפני עצמו. בתזכורת זו היא מבצעת פעולה הפוכה לזו שביצע לפני שיש עשורים הפילוסוף ג'ון אוסטין (Austin, 1962) בספרו הקנוני *How to do things with words*.

אוסטין פתח את ספרו בהבחנה בין כוחה הייצוגי של השפה לכוחה הביצועי וסיים אותו בטענה שבכל המבעים הייצוגיים יש מטען ביצועי. טענה זו השפיעה על דורות של פילוסופים וחוקרים ממסורות שונות ולעיתים מנוגדות זו לזו. כתריאל פותחת את ספרה בדיון על הביצועיות של השפה ומסיימת אותו בקריאה לחזור לדון בתוכן הייצוגי של הדיבור ולא רק בתוצאותיו. ההיבט הייצוגי של השפה נקשר בספר לאמירת אמת. העצומות, העדויות וההנמקות - כולן מבוססות על עובדות וכולן מבטאות אמת במובנה הבסיסי, וזאת דווקא בתקופה שבה האמת נדירה ויש חשדנות רבה לגבי יכולתה של השפה לייצג אותה. כאן, כמובן, עולות מספר שאלות שלא לכולן אפשר לתת מענה משכנע: כיצד ניחלץ מסד השקרים? מהי חשיבות האמת בתקופה שבה יש רבים הסבורים שכדור הארץ שטוח או שהחיסונים הם אמצעי לשליטה בהמונים? איך נשכנע אנשים שאינם מוכנים להקשיב? זאת ועוד, עד כמה הפרהסיה, דיבור אמת לסמכות במובן שפוקו (Foucault, 2001) מתייחס אליו, מבוסס על תסריטי תקשורת ומוסר ישראליים? הפרהסיה אינה מניחה סולידריות בהכרח, בעוד הדוגריות שעליה כתבה כתריאל בעבר (Katriel, 1986) מבוססת על אמירת אמת סולידרית; העדפת דיבור כן על שיקולי הפנים של הזולת. לאור זאת, האם הדיבור האמיץ מול הרוב הוא אכן ביטוי תרבותי ייחודי של פעילי שלום ישראלים?

שאלות אלה מראות עד כמה הספר מעורר מחשבה. למעשה, הספר הנפלא הזה הוא הטקסט האישי ביותר שתמר כתריאל פרסמה. זו כנראה הפעם הראשונה ששמעתי מבין השורות את קולה הפרטי, קול של אדם הכותב מתוך תחושת שייכות והזדהות עם קהילת פעילי השלום שאותה ליוותה לאורך השנים, וזהו קול אמיץ ובהיר. לאורך הספר היא מתבוננת במציאות הפוליטית בישראל, מפרשת ומפרקת אותה באופן חד, צלול ולא מתפשר, ולא מהססת להשתמש במילים שעשויות לעורר אי־נוחות הן בפעילי שלום והן בתומכי הכיבוש: חומות וגדרות, כיבוש וטרור, אחריות ישראלית־פלסטינית משותפת לסכסוך - אלה רק כמה דוגמאות לכך. כתריאל לא חוששת להצליף בקבוצות לאומניות ובו בזמן להתווכח עם עמיתים שוויתרו על השאיפה לשנות את המציאות הפוליטית או קראו לשינוי לא דמוקרטי שלה - התנגדות אלימה או הגירה. המילה "אמת", לפעמים במשמעותה הבסיסית ביותר, מופיעה כמה פעמים לאורך הספר, המבטא קול חסר פחד שאי אפשר להשתיקו או להתעלם ממנו. במובן זה ספרה של כתריאל הוא הצהרה מתריסה, שתבסס סדר יום אינטלקטואלי ומחקרי בשנים הקרובות.

הערות

1 התרגום כאן ובכל הציטוטים שבסקירה שלי, ז"ק.

רשימת המקורות

- Austin, J. (1962). *How to do things with words*. Oxford University Press.
- Foucault, M. (2001). *Fearless Speech* (J. Pearson, Ed.). Semiotext(e).
- Katriel, T. (1986). *Talking straight: Dugri speech in Israeli Sabra culture*. Cambridge University Press.
- Margalit, A. (1996). *The decent society*. Harvard University Press.